

RŪTA ŽUKAITĖ-BUIVYDIENĖ

GIMINYSTĖS PAVADINIMAI LEKSIKOGRAFIJOS PRAKTIKOS ASPEKTU

Giminystės nusakomieji žodžiai įdomūs ne tik dėl savo senumo bei sudėtingos raidos, bet ir tuo, jog daugelyje kalbų sudaro vieną iš uždariausių, darniausiai organizuotų ir stabiliausių leksinių-semantinių sistemų. Neatsitiktinai jie taip dažnai pasirenkami struktūrinių reikšmės tyrimo metodų išbandymo objektu. Minėtoji šių žodžių ypatybė svarbi ir leksikografijos praktikoje: ypatingas giminystės pavadinimų teminės grupės sistemiškumas ir uždarumas sudaro puikią prielaidą tiksliai ir nuosekliai nusakyti jos narių reikšmę aiškinamuosiuose žodynuose. Deja, pasidomėjus giminystės pavadinimų reikšmės nusakymo reikalais, matyti, kad įvairių kalbų aiškinamuosiuose žodynuose¹ esama panašių nesklaidumų: pasitaiko netikusių, nelogiškų reikšmės aiškinimų; trūksta nuoseklumo, vienodumo nusakant funkciškai lygiaverčių žodžių reikšmės; kai kurių daugiareikšmių giminystės pavadinimų reikšmės nepakankamai diferencijuotos. Tų pačių ydų kartojimasis skirtingų kalbų žodynuose leidžia manyti, kad jos, matyt, nėra visai atsitiktinės. Tos ydos aiškintinos objektyvaus pobūdžio sunkumais, susijusiais su pačios pateikiamosios medžiagos specifika. Juk kiekvienos kalbos giminystės pavadinimai turi specifinių semantinių ypatybių, kuriomis jie skiriasi nuo kitų tos kalbos žodžių. Dalis tų ypatybių yra universalios, t. y. bendros daugelio indoeuropiečių kalbų giminystės pavadinimams; kitos – bendros tik kelioms giminiškoms kalboms ar net visai universalios. Suprantama, visų šių ypatybių išryškėjimas reikalauja specialių teorinių tyrinėjimų. Giminystės pavadinimų reikšmės nusakymo netikslumai, kurių vienas kitas pasitaiko ir mūsų žodynuose, pirmiausia aiškintini išsamių lietuvių kalbos giminystės leksikos tyrinėjimų stygiumi².

Šiuo straipsneliu nepretenduojama į išsamią lietuvių kalbos giminystės pavadinimų semantikos analizę. Čia tenorima atkreipti dėmesį į kai kuriuos bendriausius kalbamųjų žodžių semantikos ypatumus, svarbius leksikografijos praktikai.

Pagrindinė giminystės pavadinimų (toliau – GP) semantinė ypatybė, bendra visoms indoeuropiečių kalboms – santykinis jų reikšmės pobūdis. GP apibūdina

¹ Apie giminystės pavadinimų pateikimo rusų kalbos žodynuose bėdas žr. Мойсеев А. И. Типы толкования терминов родства в словарях современного русского языка. – Лексикографический сборник, 1962, вып. V, с. 121–124.

² Iki šiol neturime išsamesnės lietuvių kalbos giminystės pavadinimų studijos. Ją tuo tarpu pavaduoja nedidelis apžvalginis normatyvinio pobūdžio A. Salio straipsnis (Salys A. Mūsų gentivardžiai. – Gimtoji kalba, 1937) ir A. Sabaliausko studijos „Lietuvių kalbos leksikos raida“ skyrelis, kuriame apžvelgiama seniausių mūsų kalbos giminystės pavadinimų kilmė – Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. – (Lietuvių kalbotyros klausimai). V., 1966, t. 8, p. 12–15

asmenį per jo santykį su kitu asmeniu ar asmenimis. Asmuo, žymimas kuriuo nors GP, yra toks ne vienas pats, o tik kieno nors atžvilgiu. Negalima būti dukterėčia ar uošviu apskritai, — galima būti tik kieno nors dukterėčia ar uošviu. Vadinasi, kiekvieno GP reikšmė apima mažiausiai du polius: asmenį, kurio atžvilgiu skaičiuojama giminystė, ir kitą, „ieškomąjį“, asmenį. Pirmąjį pagal seną, amerikiečių antropologinės lingvistikos atstovų palaikomą tradiciją galima vadinti *ego*, antrąjį — *alter*³. Santykį, glūdintį GP reikšmėje, galima eksplikuoti, įvardijant ir *ego*, ir *alter*, pvz.: *kaimynės sūnus, mano brolis, Onos vyras...* arba *aš tau svainis, jis man dėdė...* Jeigu giminystės atskaitos taškas (*ego*) konkrečiame kalbėjimo akte ir nepaminimas, jis paprastai esti žinomas iš platesnio konteksto⁴. Žodynuose pateikiami GP reikšmės nusakymai taip pat privalo vienaip ar kitaip atspindėti tų žodžių reikšmės santykinį pobūdį. Visiškai neleistini, nepateisinaimi tokie GP reikšmės aiškinimai, kaip kad šis: *žmonà*: 1. ištekęs moteris, pati: *Paėmė protingą ~ q* (DLKŽ). Priedas *pati* čia negelbsti, nes šis žodis tame pačiame žodyne aiškinamas tik kaip „žmona“. Pirmą, šitoks reikšmės aiškinimas net netiesiogiai nenurodo, kad žodis *žmona* yra santykinės reikšmės, kad jis sudaro neišardomą porą su giminystės pavadinimu *vyras*. Šitaip nusakytą *žmoną* galime asocijuoti nebent su *mergina* — „jauna netekėjusia moterimi“ (DLKŽ) ir *senmerge* — „sena netekėjusia moterimi“ (DLKŽ). Vadinasi, tokia reikšmės interpretacija teleidžia priskirti *žmoną* moters pavadinimų pagal amžių ir šeimos padėtį paradigmą⁵, bet ne giminystės pavadinimams (čia matome, kaip žodžio reikšmės nusakymas žodyne gali primesti vieną kurį žodžio paradigminių ryšių aspektą ir ignoruoti kitus). Antra, jei tikėtume žodynu, išeitu, jog kiekvienas žmogus kiekvieną ištekęs moterį gali vadinti ar net kreiptis į ją žodžiais *žmona* ir *pati*, pavyzdžiui, net moteris gali šitaip vadinti savo ištekęs drauges ar net savo motiną!

Žodžio *vyras* reikšmės nusakymas tame pačiame žodyne daug geresnis: „vedybiniame gyvenime — moters sutuoktinis, pats“.

GP reikšmę žodyne galima nusakyti dviem būdais: I. Pasakant ir *ego*, ir *alter*, t. y. reikšmės aiškinimo formule aiškiai parodant santykinį GP reikšmės pobūdį; II. Pasakant tik *alter*.

³ Plg. Goodenough W. H. Componential analysis of kōnkāmā Lapp kinship terminology. — In.: *Explorations in Cultural Anthropology: Essays in Honor of George Peter Murdock*/Ed. by W. H. Goodenough. New York, 1964, p. 222.

⁴ Žinant šią GP reikšmės ypatybę, darosi aišku, kodėl nenatūraliai skamba kad ir toks tekstas: „Vakarėjo. Pagyvenusi *pusseserė*, nešina krepšiu baravykų, ėjo keliu“. Čia nepaisoma būtino GP reikšmės santykinio pobūdžio — jam tiesiog „nepalikta vietos“. Objektivus pasakojimo tonas, žvilgsnis „lyg iš šalies“, pirmojo susitikimo su „personažu“ įspūdis neleidžia tikėtis, kad giminystės atskaitos taškas (*ego*) žinomas iš konteksto.

⁵ Žinomas dalykas, kad kadaise *žmona* buvo absoliučios reikšmės žodis — ji tereiškė „moterį“. Tarmėse kai kur ir dabar pasakoma: *Kitą sykį buvo neturtinga žmona. Ėjo žmona ir trys vyrai*. Šioji žodžio *žmona* reikšmė DLKŽ nurodyta atskirai, kaip šalutinė. Absoliučią reikšmę gali turėti ir kai kurie kiti GP — *motina, tėvas, senelis, senelė* bei jų sinonimai. Pvz.: *Būti motina — kokia tai laimė! Pasveikink — aš jau senelė*. Šiuose kontekstuose nurodytieji žodžiai funkcionuoja ne kaip giminystės pavadinimai. *Motina* čia tereiškia moterį, turinčią vaikų, nenurodant santykio su tais vaikais. Plačiau apie absoliučiąją GP-ų reikšmę žr. Моисеев А. И. Термины родства в современном русском языке. — Филологические науки, 1963, №3, с. 123.

Pirmąjį, „eksplicitinį“, reikšmės nusakymo būdą galima realizuoti keleriopai. Plg: 1) *žmona* – moteris vyriškos lyties asmeniui, susijusiam su ja vedybiniais ryšiais; *vyras* – vyriškos lyties asmuo moteriai, susijusiai su juo vedybiniais ryšiais⁶. Šiuo atveju, nusakant žodžių reikšmę, išsiverčiama be kitų giminystės pavadinimų; reikšmė aiškinama kitų, „nepriklausomų“ teminių grupių žodžiais. Abu giminystės santykio poliai čia aiškiai pasakyti, į juos žiūrima „iš šalies“, objektyviai. Šitoks reikšmės aiškinimo būdas labiausiai tinka sutuoktinių ar besituokiančiųjų pavadinimams; kitus GP šitaip apibrėžti sunku. 2) *anyta* – moteris savo sūnaus žmonai; *dėdė* – vyras savo brolio ar sesers vaikams, *senelė* – moteris savo vaikų vaikams; *sūnus* – vyriškos lyties asmuo savo tėvams; *tėvas* – vyras savo vaikams (DLKŽ). Tokio tipo reikšmės nusakymuose remiamasi iš dalies GP, iš dalies – kitais žodžiais. Šiuo, „mišriuoju“, būdu mūsų žodynuose paprastai nusakomi tik *tėvas* (DLKŽ) ir *motina* (plg. *motina* – moteris savo vaikams LKŽ). Kaip matyti iš pavyzdžių, ši būdą galima taikyti daug plačiau. Netinka jis tik sutuoktinių ar besituokiančiųjų pavadinimams apibrėžti (susidarytų „ratas“: *vyras* – vyr. lyties asmuo žmonai; *žmona* – moteris vyrui).

Dažniausias lietuvių kalbos žodynuose toks GP reikšmės nusakymo būdas, kai įvardijamas tik vienas rūpimo giminystės santykio polius – *alter*. Jis išreiškiamas kitų GP kombinacija, pvz.: *anūkas* – vaikų vaikas, vaikaitis (DLKŽ); *avynas* – motinos brolis, dėdė (DLKŽ); *dukterėčia* – brolio ar sesers duktė (DLKŽ); *senelė* – motinos ar tėvo motina (DLKŽ); *svainis* – 1. žmonos ar vyro brolis. 2. sesers vyras. 3. žmonos ar vyro sesers vyras (DLKŽ). Kaip matome, *ego* (atskaitos taškas, asmuo, kurio atžvilgiu skaičiuojama giminystė) čia nutylėtas, nepasakytas. Bet tai nereiškia, kad nepaisoma santykinio GP reikšmės pobūdžio. Šitokiu būdu apibrėžiant giminystės pavadinimą, tiesiog atsistojama į *ego* poziciją – „susitapatinama“ su asmeniu, kurio akimis vertinama giminystė. Šitoks „implicitinis“ reikšmės aiškinimo būdas taip pat galimas, nors akivaizdžiai ir neparodo santykinio jų reikšmės pobūdžio. Jis turi senas tradicijas, yra patogus dėl savo trumpumo. Nėra kaip šitaip aiškinti tik *tėvo*, *motinos* ir sutuoktinius pavadinančių žodžių reikšmės.

Visi nurodytieji pagrindiniai GP reikšmės nusakymo būdai yra galimi, visi jie turi savą vartojimo sferą, vienokių ar kitokių privalumų bei trūkumų. Svarbu ne tai, kurio iš galimų reikšmės aiškinimo būdų laikomasi, o tai, kaip nuosekliai laikomasi vieno ar kito būdo. Labai svarbu išlaikyti apibrėžimo būdo nuoseklumą, aiškinant vieno kurio GP reikšmę. Nelogišku laikytinas toks reikšmės aiškinimas, kaip kad šis: *marti* – sūnaus žmona jo tėvui ar motinai (DLKŽ). Pakaktų parašyti „sūnaus žmona“, visa kita – balastas. Juk, sakant, „sūnaus žmona“, ir taip jau žiūrima tėvų akimis – tai yra normalus „implicitinis“ giminystės termino reikšmės aiškinimo būdas, kai žiūrima iš *ego* pozicijų. Peršokti iš subjektyvios *ego* pozicijos į neutralią stebėtojo poziciją, kaip kad padaryta čia, sakant „tėvui ar motinai“, yra nelogiška. Tai tas pat, kas sakyti „mūsų sūnaus žmona jo tėvui ar mo-

⁶ Plg. Мойсеев А. И. Типы толкования терминов родства в словарях современного русского языка. — Лексикографический сборник, 1962, вып. V, с. 123.

tinai“. Norint nusakyti žodžio reikšmę objektyviai, „eksplicitiškai“, reikėtų rašyti *marti* – „moteris savo vyro tėvui ar motinai“.

Implicitinis (subjektyvusis) apibrėžimo būdas „sugadintas“ (taigi ir logikos klaida padaryta) ir šiuose žodžių *patėvis* bei *pamotė* reikšmės aiškinimuose: *patėvis* – „kitas motinos vyras, netikras tėvas jos vaikams iš ankstesnės santuokos“ (DLKŽ); *pāmotė* – „netikra motina, tėvo žmona vaikams iš ankstesnių jo santuokų“ (DLKŽ). Implicitinius reikšmės aiškinimus, einančius iki kablelio, čia norėta patikslinti, o tikslinant implicitinis, subjektyvusis reikšmės aiškinimo būdas suplaktas su eksplikitiniu, objektyviuoju. Jei jau norima tikslinti, reikėtų rašyti taip: *pamotė* – „kita tėvo žmona, netikra motina“. Norint galima apibrėžti neutraliai, eksplikitiniu „mišriuojų“ būdu: *pamotė* – „moteris savo vyro vaikams iš ankstesnių jo santuokų“; *patėvis* – „vyras savo žmonos vaikams iš ankstesnių jos santuokų“. Giminystės pavadinimų *podukra* ir *posūnis*, priklausančių tai pačiai leksinei „mikrosistemai“, kaip ir *pamotė* bei *patėvis*, reikšmės aiškinimai tame pačiame žodyne nepriekaištingi, plg. *pōdukra* – netikra duktė; žmonos ar vyro duktė iš ankstesnių vedybų (DLKŽ); *pōsūnis* – „netikras sūnus; žmonos ar vyro sūnus iš ankstesnių vedybų“ (DLKŽ). Abiem atvejais išlaikytas tas pats implicitinis reikšmės aiškinimo būdas.

Giminystės leksika – organizuota sistema, kurioje kiekvienas žodis turi savo vietą, nulemtą jo santykių su kitais žodžiais. Kiekvienas GP įeina į kelių tipų opozicijas; paties pavadinimo reikšmė priklauso nuo jo gebėjimo būti tų opozicijų nariu. Vienas iš akivaizdžiausių yra to paties laipsnio giminystę žyminčių GP pasiskirstymas į binarines opozicijas pagal tų žodžių reikšmėje glūdintį semantinį lyties požymį: pvz.: *brolis* – *sesuo*, *dėdė* – *teta*, *sūnus* – *duktė*, *tėvas* – *motina*, *dieveris* – *moša*, *šešuras* – *anyta*, *žentas* – *marti*... Kaip matyti iš pavyzdžių, didžiajai daugumai šių opozicijų būdingas heteronimiškumas, arba leksinis supletyvizmas. Išimtį sudaro tik nedaugelis GP: *anūkas* – *anūkė*, *senelis* – *senelė*, *svainis* – *svainė*, *uošvis* – *uošvė*.

Santykinis GP reikšmės pobūdis nulemia jų gebėjimą sudaryti ir kitokio tipo opozicijas, kurias sąlygiškai galėtume vadinti konversinėmis. Tai opozicijos tarp žodžių, kurių vienas žymi kalbantįjį (*ego*), kitas – „ieškomąjį“ asmenį (*alter*). Pavyzdžiui, jei kalbantysis kitą asmenį vadina *vyrų*, tai pats to asmens turi būti vadinamas *žmona*; jei jis ką vadina *anyta*, tai pats to asmens atžvilgiu yra *marti*; jei kas kitam yra *tėvas*, išeina, kad jis būtinai turi sūnų ar dukterį. Žodžiai, pavadinantys *ego* ir *alter*, yra dialektiškai susiję, sudaro neišardomą „priešybų vienybę“: nėra *vyro* be *žmonos*, nėra *žento* be *uošvio* ir pan. Šio tipo opozicijoms mūsų kalboje taip pat būdingas heteronimiškumas, pvz.: *vyras* – *žmona*, *brolis* – *sesuo* (abiem atvejais sutampa priešprieša pagal lytį ir konversinė opozicija!), *motina* – *sūnus*, *motina* – *duktė*, *anyta* – *marti*, *marti* – *šešuras* ir kt. Išimtį sudaro tik nedaugelis GP: *brolis* – *brolis*, *sesuo* – *sesuo*, *pusbrolis* – *pusbrolis*, *svainis* – *svainis*... (Paprastai tai tos pačios kartos giminaičių pavadinimai. Šių tipų giminaičiai vienas kitą vadina vienodai.)

Žodynuose tiek pirmojo, tiek antrojo tipo opozicijų narių reikšmės aiškinimai turėtų būti suderinti. Ne tik darnos sumetimais, bet ir tam, kad būtų atspindėtas

realaus kalbos vartotojų sąmonėje esantis asociatyvinis ryšys tarp to paties laipsnio giminystę žyminčių žodžių, vartojamų skirtingų lyčių asmenims pavadinti, ir tarp žodžių, kuriais giminaičių poros nariai vadina vieni kitus. Minėtieji netikę žodžių *žmona* ir *marti* reikšmės nusakymai ydingi ne tik patys savaime, bet ir todėl, kad nesuderinti su [opoziciškų žodžių *vyras* ir *žentas*, *anyta*, *šešuras* reikšmės nusakymais (žr. DLKŽ).

Siauri straipsnelio rėmai neleidžia aprėpti visų lietuvių kalbos GP sistemos ypatybių. Galima būtų kalbėti apie GP opozicijas pagal kartos požymį, apie GP pasiskirstymą į kraujo ir vedybų GP posistemius, apie tikrosios ir „netikrosios“ kraujo giminystės opoziciją bei pastarosios pavadinimų mikrosistemą (*pamotė*, *patėvis*, *posūnis*, *įsūnis*, *itėvis*...); apie „šoninės“ giminystės pavadinimų (*dėdė*, *teta*, *sūnėnas*, *dukterėčia*...) mikrosistemą ir t.t. Aišku, kad vieno kurio „posistemo“ narių reikšmė žodyne turėtų būti aiškinama tuo pačiu principu, stengiantis išlaikyti vieningą reikšmės nusakymo būdą.

ТЕРМИНЫ РОДСТВА В АСПЕКТЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Резюме

В статье затрагиваются вопросы толкования терминов родства (ТР) в словарях литовского языка. Приводятся критические замечания по поводу толкования некоторых ТР. Выделяются два основных способа толкования ТР — эксплицитный и имплицитный. Отмечаются основные семантические особенности ТР литовского языка: относительность значения, способность входить в бинарные оппозиции по семантическому признаку пола и в конверсивные оппозиции типа *tėvas* — *sūnus*, *anyta* — *marti*. Подчеркивается, что системность самого лексикографического материала требует системного и координированного отражения данного материала в словаре.